

когато турците овладяват трайно Азов и започват да строят крепости по ръкавите на Дон и Днепър, за да преградят подстъпите към Черно море.

Последиците от казашките морски операции са очевидно неблагоприятни за крайбрежното българско население. Грабежите, насилията, отвлеченията са пречка за развитието на нормална морска търговия, риболов и селскостопанска дейност, т. е. на основните приходоносни дейности на този регион. Освен това политическата нестабилност и несигурност предизвиква миграционни процеси към вътрешността на страната, а това в съчетание с практиката да се отвлечат местни жители като военнопленници води до обезлюдяване и стопански застои на тези иначе подходящи за икономически просперитет области на България.

БЕЛЕЖКИ

¹ Смирнов, Н. А. Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. I, II, М., 1946.

² Броневский, В. Описание донской земли, т. II, ч. III—IV, СПб., 1834.

³ Мацик, Ю. А., С. М. Плехий, И. С. Стороженко. Як козаки воювали исторични розповіді про запорозьке козацтво. Днепропетровск, 1990; Т. В. Кудря. Урок історії України на тему "Запорізька Січ", Український історичний журнал, 1992, кн. 1, с. 125—131 и посочената там литература.

⁴ V. J. Parry. History of the Ottoman Empire to 1730, Cambridge, 1976, p. 149; S. Shaw. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. I. pp. 190—191; I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi, Vol. 3, Part. 1, p. 129.

⁵ K. Amperidis, L. Ambros. The Greek monasteries of Sozopolis, XIV — XVII centuries, Thessaloniki, 1993.

⁶ Петков, А. Много исторически истини застават във времето си. В-к Труд, 11.06.1992, бр. 135, с. 6. В материала се проследява съдбата на една книга, взета от казак от манастира "Св. Йоан Предтеча" в Созопол и достигнала до шведския кралски двор (вероятно по време на войните между Швеция и Русия).

⁷ В грамотата на патриарх Неофит II (1602—1603) от 1609 г. се забранява на местния християнски субашия (1608—1612) да прекрива границите на владение на манастира и да вреди по какъвто и да било начин на монасите. Патриархът се позовава на старите и нови решения /*оригинали*/ и грамоти. Вж. L. K. Amperidis. Op. cit., p. 29—30. Monasteri di Sozopol nei secoli XIII—XV, BB, 7, 1981, pp. 277—282. Papadopoulos-Kerameus. A. H. *en tw vñstō Sozopolēōs Basilikē monē Iōānnou tou Prodromou kai ē tūchē tēs bibliothēkēs autēs*, Bizantijskij vremennik, V, 7, 1900, pp. 661—695.

⁸ Παπαδόπουλος, Α. - Κεραμέυς. Ιεροσουλανική βιβλιοθήκη, Ρετορούς, 1891, p. 334. № 276/5, № 276/6.

⁹ K. Amperidis, L. Op. cit., p. 38.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией, т. I, 1620—1647, М., 1953, с. 74, № 39. /преводът мой — И. Т./

¹¹ Пак там, с. 95, № 54.

¹² Hamme, P. Storia dell' impero Osmano, Vol. 18, Venice, 1830, pp. 243—244.

¹³ Βαρθολομαίος, Κ. Ὑπόμνημα ἱστορικόν: περὶ τῆς κατὰ τὴν Χαλκὴν Μονῆς τῆς Θεοτόκου, Constantinople, 1846, p. 175.

¹⁴ История Малороссии, 1842, М., с. 123—128.

¹⁵ Sathas, K. Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, Venice, 1872, т. III, с. 563.

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ТРЕТИ

ТАТАРИТЕ В БЪЛГАРСКАТА НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА

СТОЯН АНТОНОВ

В увода на студията "Българи и татари в средните векове" Петър Ников отбелязва изключителната роля на тюрките, идващи от Азия, за нашето историческо битие. Тюрки /прабългарите/ са участвали в създаването на българската държава, тюрки /куманите/ са съдействали за въстановяването на българската държавност в края на XII в., все по този път — от север са нахлували узи, печенези, татари и са оставяли трайни или мимолетни отпечатъци в съдбата на България /19:98/. Тези наблюдения провокират мисълта на историците — да не би средновековният българин да си е изградил модел на адекватно поведение, да се е задействала система на взаимодействие между тези култури, всяка от които е подготвяла почвата за следващата вълна, а с идването на тюрките по южния път /османците/, същият този българин да се е изненадал, след като моделът се оказал неприложим? Съществуването на такъв модел може да се определи като — от една страна — се търсят типологичните черти, "родството" между компонентите от едната група /идващото население/, а от друга страна — възможностите за сепление между двете групи /българи и "идващи"/.

За нас представлява интерес фактът, че един от компонентите в тази система, появил се с етнонима "татари", е действал последен по време, все още съществува и е играл значима роля за българите от Северното Причерноморие.

Върху изследванията за татарите са влияели някои фактори от рода на: недостатъчен изворов материал, който да е свързан с ролята на татарите в българската история; съществуването на достатъчно изследвания на чужди автори; невъзможността да се използват етнографски и лингвистични данни за по-далечното минало или пък неизползването им въобще. Важно уточнение е, че въпросите около татарите трябва винаги да се свързват с определен период от време поради динамиката на политическите, икономическите и етническите процеси.

Условно можем да определим няколко хронологично-тематични рамки на проблема в българската научна литература: татарите и Втората българска държава; татарските нахлувания и заселвания в първите години на османското

робство; гираите и българското население; заселването след Кримската война; присъствието на татарите в статистиките и съвременно състояние на въпроса за тяхното присъствие.

Хронологията на появата на самите научни трудове има своите закономерности. Освен неизменното увеличаване на изворовата база от всякакво естество се забелязва разширяване на интереса от политическа история през демография към езикознание и етнология.

Естествено още в първите исторически съчинения присъства и темата за татарите с оглед на голямата им роля в средновековния ни политически живот. След Освобождението има много регионални изследвания и няколко "описания" на Княжеството, в които в някаква степен се засяга и татарският въпрос. Статистиката от своя страна също се натъква, и то на моментното, татарско присъствие.

Така например след като е обработил данните от първите преброявания, Михаил К. Сарафов освен чисто цифровото изразяване на татарското население в Княжеството дава и систематизирани сведения за районите, в които татарите живеят компактно, посочва територията на най-голяма концентрация и изброява 8-те села, където са "абсолютно мнозинство" /21;15/. Интересна е констатацията, че татарите са преселени наскоро от Крим /21;14/. Така авторът включва всички татари в групата на преселени след Кримската война. Сарафов дава и една много ценна информация за изселените селища след 1877 г. /22;35—40/.

По повод публикациите на Сарафов Марин Дринов прави "историческо осветление". Отделя се място и на татарите, отбелязва се присъствието им, засвидетелствано от пътешествениците, и че са били военно задължено население /7/.

В "Княжество България" Константин Иречек използва статистическите данни на Сарафов, като за татарите обобщава, че са от Крим и са се заселили през 1861 г. /11;165/. Засича татари до Бургас и регистрира един важен факт — около Ямбол и Карнобат живеели "някакви бейове, т. нар. "султани" из Крим, роднини на някогашните господари на този полуостров" /11;166/.

Малко преди обнародването на книгата на Иречек излиза и "Княжество България" на Георги Г. Димитров. На страница и половина авторът занимава читателите с това кои са татарите. Освен провокиращите усмивка няколко факта, че ядат кучешки месо /9;125/ или превода на ункан /"татарски княз"/ като "поп Иван" /9;124/ набиват се на око и противоречия. Татарите са "свирепи, грабителни и притеснителни към българина" /под влияние на турския характер/, но са и "тихи и кротки" /9;125/. Жените им хем са усвоили "яшмака и фереджето на туркините", хем облеклото им не се различавало от това на българките — "и белите им забрадки са еднакви" /9,125/. Авторът или е използвал различни по достоверност извори, или изворите са се отнасяли за различно време, различни етнически или поне социални групи. Благодарение на това пред нас изпъква един

относително многостранно представен, но крайно противоречив образ на татарите в България.

През 1905 г. излиза изследването на Йов Титоров за бесарабските българи. Авторът спира вниманието си и на чуждото етническо население, с което българите са имали досег. Отделено е място и на буджашките татари. Като жители на Буджак татарите се споменавали от XVI в., а като военноорганизирана "ордия" — от началото на XVII в. /26; 44, 45/. Те са влизали в стълкновения с турците, а след началото на XVIII в. са зависели от кримския хан. Споменава се, че татарите са номадски народ, но са се приспособили към "постоянно местожителство" /26;45/. Те били грабителни, но в Буджак били "честни и мирни жители, добри скотовъдци и смислени земеделци" /26;46/. Говори се за бита им и се набляга, че в сравнение с другите татари буджашките били най-възприемчиви за постиженията на европейската цивилизация, а съседите им предпочитали тях пред турците. Разкрива се и структурата на Буджашката орда — 4 големи колена, като са посочени и заемащите от тях територии /26;47/. След 1807 г. татарите са били принудени да напуснат аулите си — по-голямата част се заселили в Крим, а останалите в България. Понякога в изоставените татарски селища се заселвали българските бежанци. Титоров допуска, че "татарите, за които говори Иречек, са се преселили в село Върбица от Буджак", а не от Крим /26;48/.

Постепенно в научно обръщение влизат нови извори — най-вече османски, но също и публикуваните пътеписи. Проявява се непосредствен интерес на използваната чужда литература, но все още не се появяват проблемни изследвания.

Обобщение на всичко, написано дотогава, за татарите в средновековната ни история прави П. Ников. Той обяснява приемането на етнонима "татари" от монголите /19;105/, очертава българо-татарските политически отношения в 4 основни етапа: 1242—1285 г. — "лека зависимост" на България; 1285—1300 г. — "тежка зависимост"; 1300 г. — пълна татарска хегемония; 1300—1342 г. — добри взаимоотношения, възможна е формална зависимост. Интерес представлява съобщението, че през 1333 г. трима татарски предводители, след като били разбити от литовците, се заселили в Добруджа. П. Ников използва термина "татари", но някъде го замества с друг етноним — например авторът говори за "кипчакски хан Бату" и за "татарския княз Ногай" /19;136/. В случая няма противопоставяне на термините — "Кипчакското ханство" е известната Златна Орда и под "кипчакски" най-вероятно се разбира политическата принадлежност към ханството, докато "татарски" показва общоетническа принадлежност.

В същото време в научната литература се забелязва интерес към съществуващата етнодемографска картина на Добруджа. Академик Стоян Романски отделя, макар и малко, място на татарите. Той посочва, че след Кримската война в Добруджа са се преселили 60 хил. татари от Крим. След

1878 г. се "пръснали" и останали 27500, а в "настоящия момент" /1917 г./ — "не повече от 25 хил." /20;266/. Не се разбира дали изследователят смята, че преди Кримската война в Добруджа е имало татари, или всички са дошли след това.

В продължение на един дълъг период от време е разцветът на поселищните истории в нашата литература. С принос към разглеждания проблем са "Опит за история на град Сливен" на д-р Симеон Табаков и "Из стария Ямбол" на Андрей Андреев /2/. И в двете има по една глава за гираите. Авторите са използвали съчиненията на Хамер, данни от топонимията и фолклора и сведения от информатори. В Сливенско и Ямболско е имало много владения на гираите — които населението е наричало "султани". Трябва да се споменат процесите, които протичат сред татарското население, отбелязани от Табаков. След 1839 г. гираите започнали да се претопяват сред турците /24;345/. За самите татари авторът пише, че почти всички са умрели от чумата през 1812 г., а които са останали, са станали турци /24;366/. Освен това от Южна Русия през XVIII в. дошли 2—3 християнски семейства, за които старите сливенци под влияние на руско-турските разпри за татарите казвали, че са татарски християни /24;367/.

От гледна точка на присъствието на татарите подобен е и трудът на Павел Делирадев "Принос към историческата география на Тракия". Изворите са подобни на използваните преди това и се отнасят за същите селища. Оценката е, че кримските султани се "мъчели да играят видна роля в политическия живот на Турция, а в селата се проявявали като същински феодала" /8;137/.

Не бива да се пропускат и географските "изучавания" на Васил Маринов за Герлово, Плисковско и Лудогорието. Изброени са селища, в които има татари, като се отбелязва, че са "нови преселници от времето на Кримската война" /14;85/. Дават се и годините на изселвания от Плисковско в Турция — 1921 г., 1923 г., 1925 г. и след 1934 г. /15;79/. Авторът назовава династията на "кримските султани" от Върбица като "Калгаи" /13;37/. Маринов прави и своеобразна етнопсихологическа характеристика на татарското население — "кротки, мълчаливи и много трудолюбиви", а за езика им посочва, че е "турски" /14;85/. Най-вероятно е имал предвид тюркски, отбелязвайки "турски" като обобщителен термин за тюркските езици. Тогава — 1941 г. — татарите от Делиормана са говорили татарски.

Подобно на Ников, който обобщава темата за политическите взаимоотношения на татари и българи, така и Петър Миятев обобщава темата за присъствието на гираите в българските земи. Той използва термините "гирей" и "султани" и се спира на произхода и значението на тези названия /16;289/. Той приема за начална дата на заселванията им края на XVI в., но няма точни данни /16;291/. Гираите били разселени на малки групи, играели голяма икономическа и политическа роля, били облагодетелствани с имоти и парични средства, презирали и експлоатирали населението, а то от своя страна свързвало действията им с общо разбойничество /16;302/. Постепенно те измрели или се

преселили в Турция.

Историко-географският труд на Иван Батаклиев за Пазарджик и региона се свързва с поселищните проучвания и попълва белите петна около присъствието на татарите в Пазарджишко. Самият Татар Пазарджик бил основан от татари през 1485 г. /4;100/. Авторът поддържа мнението на Стефан Захариев за 1485 г. от аккермански татари, а не Хаммер, че това става по времето на Мехмед I от татарите на Минет бей от племето "самгари" /4;184/. Заселването на татарите в Пазарджишко е ставало на вълни от Южна Русия или от Мала Азия — където са дошли пак от Южна Русия през Кавказките планини /4;101/. Първото заселване било след 1403 г. — тогава в Пловдивско и Конушко Мехмед I заселил самсунски татари, а още от 1400 г. се появили от Крим и Бесарабия татарите на Ахтай под натиска на Тамерлан. През 1543 г. и 1585 г. е имало второ преселение на самсунски татари, във връзка с участие в бунтовете. Татарите постепенно се претопили в турската маса и изчезнали, а преселените след 1861 г. в Стрелча се изселили /4;101/.

Освен като историческа и съвременна реалност татарите са "търсени" и в българското народно поетично творчество. Божан Ангелов анализира девет народни балади, в които татари са сред основните действащи лица. Авторът се отреми да намери историческите корени на сюжетите и не е обърнал внимание на символното значение на образите и тяхната етическа цел. Основният извод е, че в песните са намерили място реални повече от XIII и XIV в. отколкото от XVIII — XIX в. /1;1593 г./ и че "прокудените татари", които имали "скитнишки и разбойнически нрав и дух... пренесли озлоблението си върху сродните на русите българи" /1;1592 г./

Малко встрани от приетото тук условно разделение по теми остават изследванията на Петър Мутафчиев, но те са изключителен принос за разрешаване на някои детайли от основни въпроси по проблематиката. Трябва да насочим вниманието си към студията "Мнимото преселение на селджукски турци в Добруджа през XIII в.". Като начало на татарската колонизация се посочват последните години на XIV в., когато е сблъсъкът между Тамерлан и Токтамыш. Тогава татарите се "разпръскват" към Полша, Литва и Волиния, към Буджак и към Добруджа /18;666, 667/. Към края на XV в. е имало преселване от Добруджа в Баба Ески, Одринско. Мутафчиев споменава за приемането на християнството от част от татарите в Молдова и за асимилирането им /18;667/. Като се спира на широкото разпространение на кулата към Саръ Калтък, ученият намира доказателства от различни области — фолклор, история, лингвистика — в подкрепа на хипотезата, че Саръ Калтък е "народен татарски светец" /18; 653/. Обърнато е внимание на голямото влияние на християнството сред татарите от Северното Причерноморие, инфилтрирането на християнски вярвания и преди и след приемането на исляма, запазването на почитта към християнски светци /18;659/. Самият култ към Саръ Калтък е бил паралелен на

широко разпространения в Северното Причерноморие култ към Свети Никола /18;661, 665/. Освен направените уточнения Мутафчиев се спира на етимологията на името Къпчак и тезите в историографията по въпроса /18;703/. Като познавач на ранните тюркски влияния в българската история Мутафчиев е полезен на разглежданата тема и с други свои проучвания. Конкретна стойност за нас има съобщението, че "остатъците от християнизирани кумани в Крим се наричат и до днес с общото име таты" /17;216/.

В периода на по-новите изследвания, в които пряко или косвено се засяга въпросът за татарите, се очертават няколко тенденции, повлияни от различни по същност фактори. Първият фактор е наследеното като научни достижения досега — изясняването на политическата роля на татарите в нашето средновековие и сравнително пълното изучаване на татарското присъствие в Южна България, но повече свързано с политическото и икономическото влияние на гираите, т. е. политическият аспект на въпроса е почти запълнен и ново развитие би получил при откриване на нови извори. Този фактор определя тенденциите за осветляване на татарското присъствие в демографски аспект, а оттам на бита и езика му. Необходимо е да се спомене, че изследвачите независимо от проблема, по който работят, се стремят да включват данни от различни научни дисциплини.

Започва да действа и един друг фактор, който е свързан с политическата конюнктура в България — било е нежелателно да се говори за съществуването на татари в настоящето. Този фактор се е проявявал силно към средата на 50-те години: замразил се е етнографският интерес, а етнографските проучвания не са влезли в научен оборот. Така изследванията са се лишавали от ценни данни, получавани непосредствено от носителите на тази етничност. Горепосоченият фактор действа извън науката, и то в много по-голяма степен се е засилвал и преди съществуващия процес на турцизиране на татарското население.

От по-новите съчинения ще се спрем на тези, които имат непосредствено отношение към поставения въпрос.

Демографският аспект на проблема е намерил място в няколко изследвания. Руси Стойков използва джелепкешански регистри от 1573 г. и показва приблизителния демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа. Авторът уточнява, че не може да се разбере каква част от мюсюлманите, записани в регистрите, са татари. Все пак за "Чока син на Ного" от Герилабад /до Върбица/ Стойков предполага, че е татарин и допуска съществуването на татарска колония там преди идването на гираите, което е обусловило и самото заселване на "султаните" по-късно /23;101/.

Цялостното историческо проследяване на татарите в Добруджа прави Страшимир Димитров. Широко са използвани данни за икономиката и за етнодемографските процеси. Като начало на колонизацията е посочен крайът на XIV в. /"татарите на Актау"/. Авторът показва, че след 1484 г. се създава

възможност за постоянно прехвърляне на татари от Буджак, като от 30-те — 40-те години на XVI в. са били системните заселвания при определяне на специален статут и задължение за участие в походите /12;37/. В края на XVI в. бил направен първият опит татарските земи да бъдат включени към султанските хасове и дадени на арендатори. През XVII в. татарите окончателно били превърнати в рай /12;38,39/. Авторът споменава и за честите набези на кримските татари и вероятността и добруджанските да са участвали в "золумите" /12;92/. Окончателно е изяснено, че татарското население в Добруджа не е дошло само след Кримската война — факт, известен отдавна, но често пренебрегван в съчиненията, особено в неисторическите.

От своя страна Георги Атанасов поставя татарската колонизационна вълна през XVI в. от "западни татарски племена /ногайци/, в чийто състав още през XIII—XIV в. се влели част от огромния кумански масив и други източнотюркски народи /дори алани/, обитавали северочерноморските и северокавказките степи" /3;87/.

Специални интереси към татарската проблематика показва Минко Пенков, събирал дълго време материали от всякакъв вид. Една ранна своя публикация Пенков е посветил на татарите в Шумен. Уточняват се годините и местата на заселване. Наблегнато е на интереса, който татарите проявявали към просветата. Татарите били културно издигнати, "познати са били със своята сърдечност и истинско гостоприемство" /27/.

Към изследванията трябва да се посочат страниците, които Васил Гюзелев отделя на татарската колонизация в първите десетилетия на османското робство. На основата на известия на Лаоник Халкондил Ашик паша-заде, данни от османските регистри от 1465—1467 г., 1543 г., 1642 г. и сведението в Несебърската хроника авторът припомня политическите причини за заселването на татарите, основните райони на колонизация — нахиите Провадия, Чирмен, Филибе, Ески Заара, Ямбол, Русокастро, Варна, Мангалия /7;221/, различните групи татари — "татари на Актав", "новодошли по море", после "ямболски татари" /7;221/.

Има изследвания, които принадлежат на самото татарско население. Естествено средоточие на тези изследвания става Центърът за източни езици и култура. Тези проучвания не са представени на по-широката публика и това създава впечатление за съществуваща празнина.

В изследването за татарския говор във Варна на Емил Боев се отбелязва, че татарите, съхранили се досега в България, са потомци на последните преселници /5;69/. По племенна принадлежност те се саморазграничават като тат, татар и ногай — във Варна преобладават татите, чието наречие най-много се е поддало на огузкото влияние /5;71/. Обръща се внимание и на пътищата на огузация още от времето на Кримското ханство /5;81,82/. В "Изследвания и материали..." Боев посочва процесите, протичащи сред татарските наречия. От една страна — видоизменяне и нивелиране на говорите и асимилация между карачайци, ногайци

и татари. От друга страна — силна тенденция към асимилиране на татарското население от страна на турското /6;81/. Очертават се и основните райони на разпространение на диалектите със съответните характеристики, като е използван материал от другите тюркски езици. Приложени са и татарски диалектни текстове.

И накрая освен този жалонен за татарските проучвания труд е необходимо да споменем една статия на Мария Ташева, отнасяща се за татарите от с. Дебово, Плевенско. Като се основава на сведения на собствени информатори при описване на заселването през 1858 г., авторката отбелязва, че заедно със собствено татарите са се заселили и ногаи, и тати и че в основната си маса дебевските били от т. нар. "шора татаръ" /25;72/. По-нататък Ташева се спира на особеностите в материалната и духовна култура — къща, носия, основни календарни празници и обичаи, названията на месеците, някои фолклорни традиции и собствени татарски имена /25;74,75/. С тази статия се оформя трасето за изследването на татарското население и в етноложки план.

В повечето от съчиненията се говори за Крим, Буджак, Добруджа. Обединени от еднакъв ландшафт, тези земи са определяли бита на своето население и са импонирали на предпочитанията му за околна среда. В тези земи са се сменяли народи и етноними, а традиции и иновации са се преплитали в различни етноси, но са поддържали единен етнокултурен модел до рухването му пред модернизацията. Сред населението на Северното Причерноморие татарите са имали своята историческа роля да съхраняват формирания се с векове модел, като приемат "щафетата" от прабългари, печенези, кумани и историческия малшанс да видят разпадането му за 2 столетия. В българската научна литература има някои противоречия относно въпросите около татарите, но развитието ѝ определя здрави ориентири за по-нататъшното решаване на проблемите.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Ангелов, Божан. Българската народна балада из живота на народа при татари от края на XIII в. до половината на XIX в. — Училищен преглед, С., 1932, кн. 9—10, с. 1592—1601.
- ² Андреев, Андрей. Из стария Ямбол. Ямбол, 1937.
- ³ Атанасов, Георги. Етнодемографски промени в Добруджа /X—XIV в./. — ИП, 1991, № 2, 75—89; Преминаването на тагарска армия през България (1241—1242 г.). — Военноисторически сборник, 1994, кн. 1, 5—20.
- ⁴ Батаклиев, Иван. Пазарджик и Пазарджишко. С., 1969.
- ⁵ Боев, Емил. Некоторые особенности татарского говора в городе Варна. — Балк. езикузнание VIII, С., 1964, 69—86.
- ⁶ Боев, Емил. Изследвания и материали по татарска диалектология в България. — ГСУ ФЗФ т. 64—2, 1971, 77—186.
- ⁷ Гюзелев, Васил. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.
- ⁸ Делярадев, Павел. Принос към историческата география на Тракия. С., 1953.
- ⁹ Димитров, Георги Г. Княжество България. Историческо, географическо и етнографическо отношение. Т. 1. Пловдив, 1894.
- ¹⁰ Дринов, Марин. Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Княжеството. — ПСп 1884 кн. 7, 1—24; кн. 8, 68—75.
- ¹¹ Иречек, Константин. Княжество България. Ч. 1. Българската държава. Пловдив, 1899.
- ¹² История на Добруджа. Т. 3, С., 1988.
- ¹³ Маринов, Васил. Герлово. Областно географско изучаване. С., 1936.
- ¹⁴ Маринов, Васил. Дели-Орман. Обл. геогр. изучаване. С., 1941.
- ¹⁵ Маринов, Васил. Плисково /Абобово/ поле. Поселищно геогр. изучаване. С., 1943.
- ¹⁶ Миятев, Петър. Потомки крымских Гиреев и их господство в некоторых частях Болгарии в XVII—XIX в. — Ученые записки института славяноведения, АН СССР, т. 16, 1958, 288—303.
- ¹⁷ Мутафчиев, Петър. Българи и румъни в историята на дунавските земи. — ГСУ ИФФ т. 23—1, 1927.
- ¹⁸ Мутафчиев, Петър. Мнимото преселение на селеджукски турци в Добруджа през XIII в. — Избрани съчинения, т. 2, С., 1973, 607—646.
- ¹⁹ Ников, Петър. Българи и татари в средните векове. — БИБ, кн. 3, С., 1929.
- ²⁰ Романски, Стоян. Народностен характер на Добруджа. — Сб. Добруджа. С., 1917.
- ²¹ Сарафов, Михаил К. Народностите в източната част на Княжеството. — ПСп. 5, 1—18. С., 1894.
- ²² Сарафов, Михаил К. Населението на Княжество България по трите преброявания. — ПСп., 41, С., 1893; 42, С., 1894.
- ²³ Стойков, Руси. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в. — ИВАД, т. 15, 1964, 27—61.
- ²⁴ Табаков, Симеон. Опит за история на град Сливен. Т. 1. С., 1986.
- ²⁵ Ташева, Мария. Татарите в село Дебово, Плевенско. — Векове, 1975, кн. 4, 72—76.
- ²⁶ Тигоров, Иов. Българите в Бесарабия. С., 1905.
- ²⁷ Пенков, Минко. Коларовградските татари /историческа бележка/. — Коларовградска борба, бр. 6 от 23.01.1957.